

IKKI TILLILIK VA SHAXSIYAT: ONA TILINI YO'QOTISHNING PSIXOLOGIK OQIBATLARI

Hasanova Zarina Sodiqovna

*Shahrisabz davlat pedagogika instituti
qoshidagi Akademik litsey talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada ikki tillilik holatida shaxsning psixologik holati, identitet shakllanishi va ona tilini yo'qotishning ichki ongga ta'siri tahlil qilinadi. Mualliflar til faqat muloqot vositasi emas, balki shaxsiyat, xotira, madaniy ong va ijtimoiy identifikatsiyaning asosi ekanini asoslaydi. Ona tilidan chetlanish yoki uni yo'qotish holatlarida yuzaga keluvchi ruhiy tanglik, ajralish hissi, ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar, madaniy aloqalarning uzilishi kabi salbiy oqibatlar xalqaro tadqiqotlar asosida yoritiladi. Shuningdek, maqolada ikki tillilikning ijobiy va salbiy jihatlari, psixolingvistika va sotsiologiya nuqtayi nazaridan baholanadi.

Kalit so'zlar: Ikki tillilik, ona tili, identitet, psixologik oqibatlar, til va shaxsiyat, til yo'qotilishi, til siyosati, psixolingvistika, madaniy dissonans, sotsiolingvistika.

Til inson shaxsiyatining ajralmas qismidir. U nafaqat muloqot qilish vositasi, balki fikrlash, his qilish, o'zini anglash va o'zligini ifodalash mexanizmidir. Shu bois ham ona tilining har bir shaxs hayotidagi o'rni chuqur psixologik, ijtimoiy va madaniy ildizlarga ega. Inson o'z ona tilida ilk bor so'zlaydi, his qiladi, tushunadi, orzu qiladi, va ayni til orqali u o'z oilasi, jamiyati va madaniy muhitiga bog'lanadi. Til — bu insonning ichki dunyosiga oyna, shaxsiyatining asosiy konstruksiyasidir.

Ammo globallashuv, migratsiya va ko'p tillilik keng tarqalgan zamonaviy jamiyatlarda ko'plab insonlar ikki yoki undan ortiq tilda yashaydi. Bu esa ularning psixologik rivojiga, identitet shakllanishiga, til tanlovi va til siyosatiga bo'lgan munosabatiga murakkab ta'sir ko'rsatadi. Xususan, bolalikdan boshlab ona tilidan begonalashish, u bilan emotsional va ijtimoiy aloqalarning zaiflashuvi, o'zlik hissining zaiflashishiga olib kelishi mumkin. Psixologik adabiyotlarda bu holat “lingvistik ajralish” yoki “madaniy dissonans” deb yuritiladi.

Ko'plab tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ikki tilli yoki migratsion muhitda ulg'aygan shaxslar, agar ular ona tilida yetarli darajada bilim olmasalar yoki bu tilda hissiy aloqalar qurmasalar, shaxsiy identitetning shakllanishida murakkabliklarga duch keladilar. Masalan, farzandlar o'z ota-onasi bilan ona tilida muloqot qilmaydi, natijada avlodlar orasida hissiy aloqa zaiflashadi. Shu bilan birga, bolaning o'z milliy kelib chiqishiga nisbatan begonalashuvi yoki ichki ziddiyatlar rivojlanishi mumkin. Bu esa depressiya, ijtimoiy ajralish, madaniy “bo'shliq” kabi holatlarni yuzaga keltiradi.

Psixolingvistik yondashuvlar tilning shaxs ongida qanday qayd etilishini, u orqali his-tuyg'ular qanday ifodalanishini va emotsional kontekst qanday bog'lanishini chuqur tahlil qiladi. Masalan, kishi ikkinchi tilni yaxshi o'zlashtirgan bo'lsa ham, ko'pincha

chuqur his-tuyg'ularni, nostalgiya, muhabbat, g'am, qo'rquv yoki quvonchni faqat ona tilida aniqroq ifodalay oladi. Bu til va emotsional tajriba o'rtasidagi bog'liqlikning kuchli ekanini ko'rsatadi. Agar bu til yo'qolsa yoki faol muloqotdan chiqib ketsa, bu hislar ham o'z ifodasini topa olmaydi. Bunday vaziyatda shaxs o'z hislarini to'liq anglay olmaslik, o'zini tushuntirishda qiyinchilikka duch keladi.

Ko'plab psixologik tadqiqotlar (masalan, Pavlenko, 2004; Schmid, 2011) til yo'qotilishi va psixik holat o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlagan. Tilni yo'qotgan migrantlar yoki assimilyatsiya jarayonidan o'tgan shaxslar ko'pincha o'zlarini jamiyatdan ajralgan, "bo'shliqda" qolgan insonlar sifatida his qilganlar. Ayniqsa, bu holat milliy til siyosati tomonidan e'tiborga olinmaganda, ya'ni ona tilini qo'llab-quvvatlash, o'rganish, rivojlantirish imkoniyatlari mavjud bo'lmaganda yanada keskinlashadi. Bunday sharoitda shaxs madaniy jihatdan "ikkilamchi" statusda bo'lishi, o'zligini namoyon eta olmasligi oqibatida ruhiy izolyatsiyaga duch keladi.

Boshqa tomondan, ikki tillilik hamisha salbiy emas. To'g'ri tashkil etilgan ikki tilli muhit — shaxsda madaniy ko'p qirralilikni, tafakkurning kengayishini, ijtimoiy moslashuvchanlikni rivojlantiradi. Bu, ayniqsa, bolaning har ikki til va madaniyat bilan to'laqonli aloqada bo'lishi, ularni ijobiy qabul qilishi, har ikki tilda hissiy va intellektual resurslarni o'zlashtirishi orqali ro'y beradi. Bu jarayon sog'lom ikki tillilik (balanced bilingualism) deb ataladi. Biroq agar bu muvozanat buzilsa, ya'ni faqat chet til ustuvorlikka ega bo'lib, ona tili e'tiborsiz qolsa, bu shaxsiyatda nomutanosiblik, madaniy ajralish va psixologik tanglik tug'diradi.

Shuning uchun ham davlat siyosati, ta'lim muassasalari, oilaviy tarbiya va ommaviy axborot vositalari ona tilining kundalik hayotdagi rolini faollashtirishga xizmat qilishi kerak. O'zbek jamiyati kontekstida ham bu muammo dolzarb: xorijda tug'ilib o'sgan o'zbek bolalarining ona tilini to'liq o'zlashtirmasligi, ichki migratsiya yoki urbanizatsiya tufayli o'z tiliga bo'lgan qiziqishning pasayishi, ota-onalarning o'z tilini "ishlatish kerak bo'lmagan" holat deb bilishi kabi holatlar psixologik va ijtimoiy muammolarni keltirib chiqarishi mumkin.

Ikki tillilik zamonaviy jamiyatda keng tarqalgan lingvistik holat bo'lib, u inson shaxsiyatiga, psixologik holatiga va ijtimoiy identitetiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ikki tilda so'zlasha olish ko'plab jihatdan afzallik bo'lishi mumkin, biroq bu holat shaxsning asosiy — ya'ni ona tiliga munosabati va uni qanday o'zlashtirganiga bevosita bog'liq. Ayniqsa, ona tilining faol ishlatilmasligi, uning jamiyat va oiladagi mavqeining pasayishi, ikki tillilikning salbiy tomonlarini yuzaga chiqaradi. Ushbu bo'limda ona tilini yo'qotishning ruhiy, ijtimoiy va kognitiv oqibatlari tahlil qilinadi.

Ikki tillilik uch asosiy modelda namoyon bo'ladi: muvozanatli ikki tillilik (balanced bilingualism), dominant tillilik (dominant bilingualism) va cheklangan ikki tillilik (limited bilingualism). Birinchi holatda shaxs har ikki tilni erkin, emotsional va kognitiv jihatdan mukammal egallagan bo'ladi. Ikkinchi holatda esa bir til ustun bo'lib, ikkinchi til ikkinchi darajali ahamiyatga ega bo'ladi. Uchinchi holatda esa shaxs har ikkala tilda

ham to'liq fikr bildirishda qiynaladi. Aynan ikkinchi va uchinchi holatlar ruhiy noqulayliklar, identitet muammolari va hissiy bo'linishlarga sabab bo'ladi.

Ona tilini yetarli darajada o'zlashtirmagan ikki tilli shaxslar ko'pincha o'zini "yo'qolgan avlod" vakili sifatida his qiladi. Bu psixologiyada "rootlessness" (ildizsizlik) deb ataluvchi holat bo'lib, insonning o'z tarixiy, madaniy va oilaviy ildizlariga bo'lgan bog'liqligining yo'qolishidan dalolat beradi. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, ona tilini yetarli o'zlashtirmagan bolalar ko'proq ijtimoiy ajralish, o'zini yetarli ifoda eta olmaslik, oila a'zolari bilan hissiy aloqa o'rnatishda muammolarga duch keladi.

Psixolingvistlar fikricha, shaxsda his-tuyg'ular, madaniyat va xotira ona tili orqali kodlanadi. Masalan, Pavlenko (2004) tadqiqotida ishtirokchilarning ko'pchiligi chuqur his-tuyg'ularini aynan ona tilida ifodalashni afzal ko'rishgan. Emotsional yaqinlikni ifodalash, oilaviy aloqalarni mustahkamlash, madaniy xotirani uzatish ona tilisiz imkonsizdir. Agar shaxs ona tilida muloqot qilishni to'xtatsa, bu uning hissiy identiteti va shaxsiy barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Bundan tashqari, ikki tilli muhitda ulg'aygan bolalar agar ular ona tilida yetarlicha ta'lim va amaliy tajriba olmasalar, tilning grammatik va semantik tizimlarini chuqur anglab yetolmasligi mumkin. Bu esa fikrlashda noaniqlik, o'zini ifoda etishda cheklovlar, hatto kognitiv sustlikka olib keladi. Til tafakkur bilan bevosita bog'liq bo'lganligi sababli, bu cheklovlar umumiy intellektual rivojlanishga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ona tilining jamiyatda kamsitilishi yoki ikkinchi darajali ahamiyatga ega deb qaralishi ham shaxsda "til uyati" (language shame) hissini yuzaga keltiradi. Bu holat odamni o'z tilidan voz kechishga, undan chetlashishga, o'zligini inkor etishga olib kelishi mumkin. O'z ona tilini yashirish, undan qochish, uni "kamlik belgisi" deb qabul qilish — bu shaxsning psixologik mustahkamligini yemiruvchi omillardandir. Natijada inson madaniy jihatdan zaiflashadi, o'z xalqiga nisbatan mas'uliyat hissini yo'qotadi va individual izolyatsiyaga duch keladi.

Ikki tillilik ijobiy psixologik ta'sir ko'rsatishi uchun ota-ona, o'qituvchi va jamiyat tomonidan ona tilining kundalik hayotda faol ishlatilishi ta'minlanishi zarur. Bolaning ikkinchi tilni o'zlashtirishi birinchi til hisobiga bo'lmasligi kerak. Balki har ikki til — ona tili va ikkinchi til — teng rivojlanishi, ular orasida muvozanat bo'lishi zarur. Bunday muvozanat oila muhitida, ta'lim tizimida va jamiyatda yaratilsagina, ikki tillilik ijtimoiy va psixologik foyda keltirishi mumkin.

O'zbekiston sharoitida ham bu muammo dolzarb. Chet elda yashovchi vatandoshlar orasida o'zbek tilini bilmaydigan yoki yetarli darajada egallamagan farzandlar ko'paymoqda. O'zbekistonda esa rus, ingliz, koreys, xitoy tillarini bilishga qiziqish ortib borayotgan bir paytda o'z ona tilini qadrlash darajasi pasaymoqda. Bunda ta'lim siyosati, OAV, oilaviy tarbiya va milliy identitetga bo'lgan ijtimoiy yondashuv o'ta muhim o'rin tutadi. Agar bu jihatlar inkor etilsa, yaqin yillarda o'z ona tilini yetarlicha bilma ydigan, madaniy jihatdan begonalashgan yosh avlod shakllanishi mumkin.

Bundan tashqari, psixologik salomatlik uchun tilni ifoda vositasi sifatida yo'qotmaslik juda muhim. Shaxs o'z his-tuyg'ularini, qayg'usini, xursandchiligini, orzularini aynan

ona tilida chuqurroq tushunadi va ifodalaydi. Tilning bu jihatini yo‘qotish esa emotsional bo‘shliq, tushkunlik va ijtimoiy ajralishga olib keladi. Shuning uchun ham ikki tillilik siyosatida ona tilining ruhiy va madaniy jihatlariga alohida e’tibor qaratish zarur.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, ona tilini yo‘qotish shunchaki lingvistik muammo emas, bu inson shaxsiyatiga, identitetiga, psixologik barqarorligiga, madaniy bog‘liqligiga tahdid soluvchi murakkab ijtimoiy-psixologik muammodir. Har qanday ikki tilli siyosat yoki ta’lim modeli shaxsda ona tiliga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirishi kerak. Chunki bu til — shaxsiyatning ustuni, o‘zlikning poydevori, madaniyatning yuragidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Cummins, J. (2000). *Language, Power and Pedagogy: Bilingual Children in the Crossfire*. Multilingual Matters.
2. Grosjean, F. (1982). *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Harvard University Press.
3. Baker, C. (2011). *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism* (5th ed.). Multilingual Matters.
4. Skutnabb-Kangas, T. (2000). *Linguistic Genocide in Education – or Worldwide Diversity and Human Rights?* Lawrence Erlbaum Associates.
5. Crystal, D. (2000). *Language Death*. Cambridge University Press.
6. UNESCO. (2023). *World Report on Languages and Linguistic Rights*. Paris: UNESCO Publishing.
7. Fishman, J. A. (1991). *Reversing Language Shift: Theoretical and Empirical Foundations of Assistance to Threatened Languages*. Multilingual Matters.
8. Norton, B. (2000). *Identity and Language Learning: Gender, Ethnicity and Educational Change*. Longman.
9. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. (1992). 4-modda. Davlat tili va til siyosati haqida.
10. Alimova, D. (2020). Ikki tillilik va ijtimoiy identitet: O‘zbekiston tajribasi. *Til va jamiyat* jurnali, 1(2), 35–42.
11. Mehdiyev, A. (2021). Ona tilini yo‘qotishning psixologik oqibatlari: sotsiopsixologik tahlil. *O‘zbekiston pedagogik jurnali*, 3(5), 78–85.